

Vazira XOLMATOVA,
Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti dotsenti, (PhD)
E-mail: vazira8707@gmail.com

QarDU dotsenti, (PhD) Jumanov V.I. taqrizi asosida

CONNOTATIVE SECTIONS OF THE SEMANTICS OF SPEECH STRUCTURES

Annotation

In the process of speech activity, the pragma-stylistic feature and its connotative meaning fragment ensure that the communicated information is compatible with the speaker's communicative purpose and the norm of language use in the communication environment. Most importantly, it contributes sufficiently to the effectiveness of communication. One of the main tasks of pragmalinguistics is to study the relationship between connotative and nominative meaning fragments of speech structures.

Key words: Discourse structure, semantic structure, connotation, intention, communication situation, presupposition, implication, pragmalinguistics.

КОННОТАТИВНЫЕ РАЗДЕЛЫ СЕМАНТИКИ РЕЧЕВЫХ СТРУКТУР

Аннотация

В процессе речевой деятельности прагма-стилистический признак и его коннотативный смысловой фрагмент обеспечивают совместимость сообщаемой информации с коммуникативной целью говорящего и нормой употребления языка в среде общения. Самое главное, это в достаточной степени способствует эффективности коммуникации. Одной из основных задач прагмалингвистики является изучение взаимоотношений между коннотативными и номинативными смысловыми фрагментами речевых структур.

Ключевые слова: Структура дискурса, семантическая структура, коннотация, интенция, ситуация общения, пресуппозиция, импликация, прагмалингвистика.

NUTQIY TUZILMALAR SEMANTIKASINING KONNOTATIV BO'LIMLARI

Аннотация

Nutqiy faoliyat jarayonida pragma-stilistik xususiyat va uning konnotativ ma'no bo'lagi yetkazilayotgan axborotning so'zlovchi kommunikativ mo'ljali va tildan foydalanish meyorini mulqot sharoitiga mos kelishini ta'minlaydi. Eng muhimi, u mulqot samarasiga yetarlicha hissa qo'shadi. Nutqiy tuzilmalar konnotativ va nominativ ma'no bo'laklari o'rtasidagi munosabatni o'rganish pragmalingvistikani asosiy vazifalaridan biridir.

Kalit so'zlar: Nutqiy tuzilma, semantik struktura, konnotatsiya, intensiya, mulqot vaziyati, presuppozitsiya, implikasiya, pragmalingvistika.

Kirish. Mulqot jarayonida so'zlovchi shaxs voqelikdagi narsa-hodisalar haqidagi oddiy axborotni yetkazish bilan chegaralanib qolmasdan, balki ushbu hodisaga nisbatan o'z munosabatini bildirishi hamda shu yo'sinda tinglovchining ongi, hissiyotlariga ta'sir o'tkazishga harakat qiladi.

Asosiy qism. Tadqiqotchilar xabarni yetkazish uchun zarur bo'lgan asosiy lisoniy birlik sifatida gapni ajratishga odatlanishgan. Gap yaxlit mazmunga ega bo'lgan birlamchi nutqiy hodisa hisoblanadi. M.YA. Bloxning talqinicha, gap nutqiy faoliyat jarayonida, o'z ma'nosini vaziyat bilan bog'liq axborot mundarijasiga moslashtirgan holda, nominativ va predikativ xususiyatlar yaxlitlashuvini namoyon qiladi (Blox 1986:98-99). Nominativ jihat namoyon bo'lishida voqea-hodisaning nomlanishi ko'rinishidagi ma'lum bir vaziyat ifoda topadi. Predikativ xususiyat voqelanishida esa propositsiya yoki voqea nomi voqelik bilan boglanadi. Bunda so'zlovchi voqeani haqiqiyliigi yoki xayoliligini, qaysi paytda va qandey sharoitda kechayotganini belgilaydi va natijada xabar turli modal bo'yoqlarini oladi (O'sha yerda, 123 b).

Har bir nutqiy harakat obyektiv va subyektiv xususiyatlarning o'zaro murakkab munosabati nutqiy tuzilmaning ko'p jihatli bo'lishini ta'minlaydi. Ushbu munosabatlar doirasida asosiy nominativ va predikativ ma'no bo'laklari bilan bir qatorda, ko'plab o'ziga xos qo'shimcha ma'no bo'laklari ham ifoda topadi. Mazkur qo'shimcha ma'nolarning yuzaga chiqishi mulqot konteksti, ma'lum

muhit bilan bog'liqdir. Bunda so'zlovchi va tinglovchi ijtimoiy maqomi shaxsiy xususiyatlari ham o'ziga yarasha o'rinni egallaydi. Eslatilgan qo'shimcha ma'nolarning ko'pchiligi tagma'noli ko'rinishga ega bo'lib, kontekst vositasida anglashiniladi. O'zbek tilshunoslarining qaydicha, "ifodaning yashirin bayoni, jumlaning tagma'nosi kommunikatsiya ishtirokchilarining fikrlash faoliyati bilan va ularning olam haqidagi tasavvurlari bilan uzviy bog'lanadi. So'zlovchining tashqi olam haqidagi tasavvuri qancha keng bo'lsa, u nutqiy vaziyat darajasini shu qadar tez fahmlaydi. Shuning uchun ham ifoda semantik strukturasidagi axborot ko'rinishlarini oshkora yoki yashirin bayon qilish, oshkora ifodalab bo'lmaydigan axborot ko'rinishini tagma'no shaklida berish so'zlovchining ichki maqsadi bilan bog'liqdir" (Hakimov, Gaziyeva 2020: 73).

Lisoniy birlikning qo'shimcha, ba'zan bo'yoqdor ma'nosi tilshunoslikda ko'pincha "konnotatsiya" tushunchasi bilan bog'lanadi. Konnotatsiya termini lotin tilidagi connotare – "qo'shimcha ifodalash" so'zidan olingan bo'lib, tilshunoslik uni mantiq fanidan o'zlashtirgan. Ushbu termin dastlabki paytlarda lug'at birliklariga nisbatan qo'llanilgan edi. Maxsus lug'atlarda berilayotgan izohlarda konnotatsiyaning semantik-stilistik maqomi bilan birgalikda, uning til birliklari emotsional-ekspressiv xususiyatlariga ishora qilishi ta'kidlanadi.

Jumladan, D. Kristalning lug'atida quyidagi izohni o'qiydiz: "A term used on semantics as a part of a

classification of types of meaning; opposed to denotation. Its main application is with reference to the emotional associations (personal or communal) which are suggested by, or are part of the meaning of a linguistic unit, especially a lexical item..." (Crystal 2008:102).

A.Hojiyev tomonidan tuzilgan "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'atida ham konnotatsiya tushunchasi denotatsiya tushunchasiga qarama-qarshi qo'yiladi: "Til birligining konnotativ ma'nosi (ekspressiv, uslubiy munosabat kabi qo'shimcha ma'no yoki ma'nolarning) ifodasi" qabilida izohlanadi (Hojiyev 2002:51-52).

I.V.Arnoldning "Stilistika sovremennogo angliyskogo yazika"nomli kitobida "konnotatsiya" tushunchasi mundarijasi to'rtta qism ajratiladi. Bular quyidagilardan iborat: ekspressivlik, emotsionallik, baho va funksional-uslubiy bo'yoqdorlik (Arnold 1990:7).

Matnshunoslik va uslubshunoslik sohalarida olib borilgan tadqiqotlar natijalari konnotatsiya hodisasi mohiyati va uning mundarijasi borasida ayrim mulohazalarni bildirishga imkon beradi. Ushbu tushunchaning qo'llanish ko'lamiga haqida gap ketganida, uning tabiqi faqat so'z yoki so'z birlamasi qatlami bilan chegaralanib qolmasligi kerak. Konnotatsiya tushunchasi, eng avvalo lisoniy unurning ma'lum kontekst muhitida qo'llanish mo'ljali ishora qilishi sababli, tilning asosiy axborot birligi, ya'ni nutqiy tuzilmasiga nisbatan ishlatilishi lozim. Zotan, nutqiy faoliyat jarayonida faollashgan gap ko'rinishidagi tuzilma axborot yetkazish maqomiga diktema, ya'ni gaplarning mavzuiy birlashuvi tarkibiga ega bo'ladi. Ushbu birlashma, o'z navbatida, ma'lum pragmatik- lisoniy xususiyatlar majmuasiga ega bo'ladi (Blox 1986: 120).

Tadqiqotchilar tomonidan an'anaviy ravishda ajratib kelinayotgan konnotativ ma'no bo'laklari haqida fikr yuritayotib, eng avvalo ekspressivlikning boshqa konnotativ bo'laklardan farqi ahamiyat qaratish lozim, deb hisoblaymiz. Ekspressivlik, aslini olganda, nutqiy hodisa bo'lib, nutqiy faoliyat natijasida yuzaga keladi. Demak, ekspressivlikning oddiy semantik unsur sifatida qarash noto'g'ri. Ekspressivlik nutqiy tuzilmaning pragma-stilistik xususiyatidir va uning konnotativ ma'no bo'lagini tashkil qiladi. Ushbu xususiyat yetkazilayotgan axborotning so'zlovchi kommunikativ bo'ljali va tildan foydalanish meyorining mazkur muloqot sharoitiga mos kelishini ta'minlaydi. Eng muhimi, u muloqot samarasiga yetarlicha hissa qo'shadi.

Konnotatsiya mazmun shakllanishiga qo'shadigan hissasi emotsionallik, baho va uslubiy bo'yoq bilan chegaralanib qolmasdan, balki yanada kengroq ko'lamda namoyon bo'ladi. Sanab o'tilgan ma'no bo'laklaridan tashqari, muloqot qatnashchilari va sharoiti bilan bog'liq va o'zaro munosabatlar ko'lamida yuzaga keladigan ma'no bo'laklarini ham e'tibordan qochirmaslik kerak bo'ladi.

Biroz oldinroq nutqiy tuzilma semantikasi nominativ va predikativ jihatlarini uyg'unlashuvini qayd etgan edik. Xuddi shu jihatlariga konnotatsiyaning ma'lum ko'rinishlari muqobillashuvini kuzatadigan bo'lsak, unda nominativ sathda to'rtta, predikativ sathda esa uchta komponentni ajratish mumkin. Jumladan nominativ sathga faktual (voqelikda sodir bo'ladigan), funksional-stilistik, baho va etik konnotatsiyalar voqelansa, predikativ sathda esa fatik, muloqot maqsadi bilan bog'liq (intensiya) va emotiv konnotatsiyalar harakatlanadi.

Ushbu yetti turdagi konnotatsiyaning har biri keyingi bosqichda konnotativ semantikaning turli ko'rinishlarini farqlovchi tagturlariga ajralishi mumkin.

Faktual (voqelik bilan bog'liq) konnotatsiyalar asosiy proposiya sifatida so'z ketayotgan predmet-hodisani bevosita nomlash mo'ljali ega. Bu holatda asosiy mantiqiy axborot qo'shimcha ma'nolar hisobidan kengayadi. Mazkur ma'no bo'laklarining paydo bo'lishi tavsiflanayotgan vaziyat haqidagi umumiy va muloqot ishtirokchilari xabardor bo'lgan bilimning faollashuvi bilan bog'liq. Tilshunoslar "fon bilimi" deb atayotgan ushbu bilim turining mavjudligi muloqot yuritishning asosiy shartlaridan biri bo'lib, tadqiqotchilar uni presuppozitsiya hodisasi bilan tenglashtiradilar (Maxmudov 1986: Filmore 1971).

Z.Rasulovning e'tiroficha, "axborot strukturasini shakllantirishga ishtirok etayotgan lisoniy birliklar har xil ko'rinishda bo'lishi bilan bir qatorda, ularning diskursda faollashuvi ham turlicha kechadi" (Rasulov 2022:49). Shu bois, presuppozitsiyani unga yondosh, ayni paytda tamoman boshqacha maqomga ega implikatura hodisasi bilan chalkashtirmaslik lozim. Yuqorida aytilganidek, presuppozitsiya oldindan ma'lum bo'lgan umumiy bilimni anglatadi, implikatsiya yoki implikatura mazmunni maqsadli ravishda tagma'noli, matn ichidagi matnda ifodalash hodisasi.

Implikaturalar ko'pincha muloqot vaziyati, kontekst doirasida yuzaga keladi va anglashiniladi. Misol tariqasida L.Kumming keltirgan Bill is meeting a woman this evening tuzilmasini oladigan bo'lsak, Bill uchratadigan ayol uning sevgilisi, xotini, singlisi, opasi emasligini tushunish uchun kontekstga murojaat qilish unchalik shart emas. Chunki bu yerda noaniq artiklning qo'llanishi muhimroqni o'tamoqda (Cummings 2005:14). Ammo What a delightful child! Gapning ham tarkibida noaniq artikl ishtirok etayotgan bo'lsa-da, lekin ushbu gapning kinoya mazmuniga egaligini faqat kontekst orqali anglash mumkin. (O'sha asar, 13 bet).

Presuppozitsiya va implikatsiya o'rtasidagi farqni quyidagi misollar vositasida namoyish qilishga harakat qilamiz:

"I say, are you first year?" he said.

—"Yes," answered Phillip.

—"Where's the lecture room, do you know?"

It's getting on for eleven." (W.S. Maugham).

Ushbu dialog ikkita student o'rtasida kechmoqda. Dialogning presuppozitsiya asosida ularning har ikkalasi ham tibbiyot sohasi studenti ekanligi, o'quv yurtida birinchi kurs talabalari uchun maxsus ma'ruza o'qilishi va tez orada ushbu ma'ruzaning boshlanishi kabi ma'lumotlar mavjud. Dialogning uchinchi replikasida yashiringan implikatura esa ma'ruzaga kechikmaslik uchun so'zlovchiga notanish bo'lgan auditoriyaga shoshilish lozimligi tagma'noli ifodalanmoqda. Mazkur ma'no konnotativ xususiyatga ega va uning vositasida ma'ruzaning boshlanishiga oz vaqt qolganligiga ishora mavjud.

Xulosa. Shunday qilib, nutqiy tuzilmalar semantikasi nominativ va konnotativ ma'nolar o'ziga xos jamlamasidan tashkil topadi. Tuzilmalar konnotativ va nominativ ma'no bo'laklari o'rtasidagi munosabatni o'rganish pragmatik-vistikaning asosiy vazifalaridan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Blox M.Y. Teoreticheskaya osnovi grammatiki. –M.: Vissaya shkola, 1986.
2. Hakimov M., Gaziyeva M. Pragmatik lingvistika asoslari. –Farg'ona: Classic, 2020. – 420b.
3. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Blackwell Publishing, 2008. – 529 p.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. –T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 164 b.
5. Arnold I.V. Stilistika sovremennogo angliyskogo yazika. –M.: Vissaya shkola, 1990.
6. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap. //O'zbek tili va adabiyoti, 1986.6–son. 29b.
7. Fillmore Ch. Types of lexical information //Semantics.– Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

-
8. Rasulov Z. N. Nutqiy tuzilmalar axborot-diskursiv mazmuni shakllanishi jarayonida tejamkorlik tamoyilining faollashuvi. –Buxoro: “Sadriddin Salim Buxoriy” Durdona, 2022. –168b.
 9. Cummings L. Pragmatics. A Multidisciplinary perspective. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2005. – 336 p.